

Nərgiz Məmmədova
DİN-in Polis Akademiyası

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN YARANMA YOLLARI

Açar sözlər: *mürəkkəb söz, söz forması, ünsiyyət sistemi, semantik yaxınlıq, morfoloji göstərici*

Keywords: *compound word, word formation, communication system, semantic similarity, morphological index*

Ключевые слова: *сложное слово, словообразование, система коммуникации, семантическое сходство, морфологический индекс*

Dilçilikdə mühüm məsələlərdən biri mürəkkəb sözlərin dilin leksik sistemindəki və lüğət tərkibində yerini müəyyən etməkdir. Dildə yaranan sözlər o qədər də asanlıqla qəbul edilib işlədilmir. Sözün yaranması geniş bir prosesdən keçərək işlədilir.

Mürəkkəb sözlərin yaranması da dilin leksik sistemini zənginləşdirir. Mürəkkəb sözlər dildə müəyyən məfhumu adlandırmaq ehtiyacından yaranmışdı. Belə sözlər əşyaların adını, əlamətini, hərəkətini və s. ifadə edə bilər. Mürəkkəb sözlərin səciyyəvi cəhətlərindən biri onun dildə mövcud olan sözlərdən yeni sözlər düzəltməsidir, yəni çoxlu sayda ifadələrin birləşməsindən mürəkkəb sözlər formalaşır. Məsələn, dağ və ətək, barama və qurd, göz və tox və s. kimi sözlərin hər biri dildə ayrı-ayrılıqda fərqli və ümumi ifadələrdir. Biz həmin ifadələri birləşdirməklə dağətəyi, baramaqurdu, gözütöx kimi mürəkkəb sözlər düzəldirik. Bu cür sözlər mürəkkəb sözlərin tərkibində konkretləşir və bitişik yazılır. Müasir ingilis dilində ear, ring, snow, man, butter, fly və s. kimi sözlər birləşərək earring, snowman, butterfly və s. kimi mürəkkəb sözlər yaradır.

S.Cəfərov və Ə.Abasov “Azərbaycan dilinin sərfi” adlı kitabda mürəkkəb sözlərə bu şəkildə tərif verirlər. “Bir neçə sadə yaxud da düzəltmə sözün birləşməsindən əmələ gələn sözlərə mürəkkəb sözlər deyilir” [2, s. 41].

H.Balıyev mürəkkəb sözlərlə bağlı araşdırmalarında mürəkkəb sözlərin yaranması yollarına toxunaraq qeyd edir ki, “mürəkkəb sözlər bir neçə yolla əmələ gəlir və müxtəlif şəkildə yazılır: mürəkkəb sözlər iki və daha artıq müxtəlif mənalı sözün birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Belə mürəkkəb sözlər bir vurğu ilə tələffüz edildikdə bitişik yazılır” [1, s. 40].

Məsələn, qırxaacaq, suiti, sarıçiçək və s. İngilis dilində də iki müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan və bitişik yazılan mürəkkəb sözlərə rast gəlmək mümkündür. Spaceship, workbook, notebook, policeman, fireman və s.

H.Svit mürəkkəb sözü təşkil edən sözlər arasında əlaqənin daha möhkəm olduğunu qeyd edərək, o mürəkkəb sözlərin yaradılmasında məntiqi izolyasiya ilə bərabər forma xüsusiyyətlərini də nəzərə alınmasını tövsiyyə edir [6, s.24].

D.Conz “İngilis dilində mürəkkəb sözlərdə fonetik ünsürləri” üstün tutur: onlardan birini əsas vurğuya (primary stress) malik mürəkkəb sözlər, ikincisini isə iki əsas vurğuya (two primary stress) malik mürəkkəb sözlərə” bölür [7, s.237-241].

Mürəkkəb sözlərin müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan qrupu bir vurğu altında deyilməklə bərabər, eyni zamanda da bitişik yazılır. Belə mürəkkəb sözlər müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaransa da həmin sözlər yeni mənalı mürəkkəb sözlərin yaranması ilə nəticələnmişdi. Məsələn, sacayaq, ayaq-qabı kimi sözlərin komponentlərindən biri ayaq sözüdür.

Ənənəvi yolla yaranan mürəkkəb sözlərin müəyyən bir qismi iki sözün təkrarından meydana gəlməsinə baxmayaraq, a, ha, ba kimi bitişdirici ünsürlərin iştirakı ilə formalaşır və bitişik yazılır. Məsələn, gəlhagəl, dalbadal, qaçaqac, basabas və s. Mürəkkəb sözlərin müəyyən bir qismi də vardır ki, onlar defislə yazılır. Bu yolla yaranan mürəkkəb sözlər bunlardır: 1) eyni sözün təkrarından yaranan mürəkkəb sözlər: asta-asta, yavaş-yavaş, uzun-uzun, dadlı-dadlı və s.; 2) yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər: güllü-çiçəkli, bağlı-bağçalı, yan-yörə, dost-aşna, qohum-qardaş və s.; 3) əksmənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər: acılı-şirinli, yer-göy, gediş-gəliş, azdan-çoxdan, irəli-geri və s.; 4) tərkib hissələrindən biri ayrılıqda işləmə bilməyən sözlərin yaranmasından yaranan mürəkkəb sözlər: əyri-üyrü, qarına-qarışıq, zir-zibil və s.

İngilis dilində mürəkkəb sözlər Azərbaycan dilində olduğu kimi müxtəlif yollarla və formalarla, defislə, bitişik və ayrı-ayrı yaranır. Məsələn, armchair, open-minded, battery charger və s. Mürəkkəb sözlərin yaranmasında müxtəlif nitq hissələri iştirak edir. 1) hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan mürəkkəb sözlər: ayaq-qabı, qolbağ, boyunbağı, airplane (təyyarə), armchair (kreslo), bedroom (yataq otağı), basketball (basketbol) və s.; 2) hər iki tərəfi sifətlə ifadə olunan mürəkkəb sözlər: soyuqqanlı, açıqürəkli, qarabuğdayı, sarıköynək, bittersweet (qısqanan) və s. 3) bir tərəfi isim digər tərəfi sifət olan mürəkkəb sözlər. Bundan başqa ingilis dilində ənənəvi olaraq bəzi mürəkkəb sözlər vardır ki, onlar sözünü ilə işlədilir. Məsələn, mother-in-law (qayınana), merry-go-round (karusel) və s.

Y.Seyidov mürəkkəb sözlərin yaranmasından bəhs edərkən qeyd edir ki, “bütün qrammatik dəyişmələr əsasın deyil, sözün dəyişməsidir; düzəltmə sözlər əsasdan deyil, sözdən düzəlir; mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri, cümlələr söz əsaslarının deyil, sözlərin əlaqələnməsinin, birləşməsinin nəticəsi hesab olunur” [3, s. 39].

Ənənəvi yolla yaranan mürəkkəb sözlərin bir qismi söz birləşmələrinin birləşərək vahid məna ifadə etməsindən yaranmışdır. Buna görə də hal-hazırda mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri arasında müəyyən oxşarlıqlar vardır. Onlar arasında oxşar cəhətlər bunlardır: 1) Həm söz birləşmələri həm də mürəkkəb sözlər ən azı iki sözün birləşməsindən yaranır. Məsələn, alma ağacı, sərin hava, yağışlı hava və s. söz birləşmələri, meşəbəyi, suyuşirin, qırxayaq və s. kimi mürəkkəb sözlər də iki sözün birləşməsindən yaranmışdır. 2) Həm söz birləşmələrində həm də sözlərdə mütləq sözlərin sıralanması nəzərə alınır. Məsələn, tamaşaya gələn, yazı işi, sinif rəhbəri və s. kimi söz birləşmələrində komponentlərin yerini dəyişmək mümkün deyildir. Eyni sözləri mürəkkəb sözlərlə bağlı da söyləmək mümkündür. Mə-

sələn, hacıleylək, dilucu, həyətyanı və s. mürəkkəb sözlərin də komponentlərin yerini dəyişə bilmərik. Əgər dəyişsək onda onlar mürəkkəb söz olmaq funksiyasını itirəcəkdir.

Mürəkkəb sözlərin bu qisminə daxil olan tərkib hissələr öz leksik mənalərini qismən də olsa qoruyub saxlaya bilirlər. S.Cəfərov bu tipli mürəkkəb sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır: “1) iki müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər; 2) eyni sözün təkrarından yaranan mürəkkəb sözlər; 3) sinonim sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər; 4) antonim sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər[4, s.180].” Eyni sözün təkrarından yaranan mürəkkəb sözləri də tədqiqatçı bu qrupa daxil edir. Məsələn, dizin-dizin, yorğun-yorğun, tez-tez və s. tipli mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri eyni mənanı ifadə edən sözlər olsalar da, birlikdə işləndikdə öz işləkliyini fərqli şəkildə ifadə edə bilir. Məsələn, “Onun üzü istidən qızarmışdı” cümləsində üz sözü isimdir və sadə sözdür. Onlar üz-üzə dayanaraq söhbət edirdilər. Bu cümlədə üz-üzə sözü zərfdir və tamamilə fərqli məna ifadə edir. Sinonim sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər iki müstəqil və yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən yaranır. Məsələn, səs-küy, oğul-uşaq, dost-tanış və s. Belə sözlər ayrılıqda müstəqil şəkildə işlənən sözlərdir və onlar birlikdə mürəkkəb sözlər yaradırlar. Antonim sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər də tabesizlik əlaqəsi əsasında yaranmışdır, çünki bu tipli sözlərin hər biri ayrılıqda işlənməklə yanaşı eyni zamanda heç bir qrammatik göstərici olmadan bir-biri ilə birləşərək yeni mənalı mürəkkəb sözlər yarada bilir. Məsələn, pis-yaxşı, dost-düşmən, gec-tez və s.

H.Həsənov mürəkkəb sözlərin yaranmasından bəhs edərkən onların yaranmasını maddi əsaslarla əlaqələndirir: “1) funksiyasına görə; 2) əlamətə görə; 3) bənzətməyə görə; 4) sözlərin təkrarlanmasına görə; 5) mənsubiyyətə görə; 6) ənənəyə görə; 7) hərfi tərcüməyə görə [5. s. 445].”

Ünsiyyət sistemi çoxşahəli bir prosesdir və müəyyən ünsürlərdən ibarətdir. Mürəkkəb sözlər də bu sistemin tərkib hissələrindən biridir. Deməli, mürəkkəb sözlər dildə ünsiyyətə olan tələbatı ödəmək ehtiyacından yaranmışdır. Ona görə də, mürəkkəb sözlər müxtəlif yollarla yaranır. Şübhəsiz ki, mürəkkəb sözlərin müxtəlif şəkildə formalaşması, onların da orfoqrafiyasına təsir göstərir.

Nəticə olaraq qeyd etmək ki, mürəkkəb sözlərin yaranması və dildə formalaşması tarixən baş verən bir prosesdir. Belə ki, müəyyən zaman kəsiyində sadə sözlərin birləşməsilə, daha sonra sadə və düzəltmə, eləcə də hər ikisi düzəltmə olan sözlərin birləşməsi ilə mürəkkəb sözlər yaranmışdır. Mürəkkəb sözlərin formalaşmasında əşyaların zahiri oxşarlığı, bənzərliyi, onların funksiyası da mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı bir çox mürəkkəb sözlərin formalaşmasında sinonimlik və antonimlik də böyük rol oynamış və sözlərin semantik yaxınlığına və əksliyinə əsasən dildə mürəkkəb sözlər yaranmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Balyev H. Azərbaycan dili. Dərslik. / H.Balyev – Bakı: Maarif, – 1982. – 256 s.
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin sərfi. I hissə. / S.Cəfərov., Ə.Abasov – Bakı: Azərənşr, – 1946. – 160 s.

3. Seyidov Y. Azərbaycan dilin qrammatikası. Monoqrafik dərs vəsaiti / Y.Seyidov – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2011. – 368 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika / S.Cəfərov – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 192 s.
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Dərslük / H.Həsənov – Bakı: Nurlan, – 2005. – 452 s.
6. Sweet H. A new English Grammar:Logical and Historical. In 2 parts. Part 1, Oxford: The Clarendon Press, 1900, 225 p.
7. Jones D. An outline of English Phonetics .Cambridge, 1947, -357 p.
8. <https://examples.yourdictionary.com/examples-of-compounds.html>.

Summary

The Ways of Forming Compound Words in Azerbaijani and English Languages

The article deals with the formation of compound words in different ways. Different ways of forming compound words are explained in details. Thus, after forming compound words from a combination of two simple words, compound words consisting of simple and corrective words are formed. Also, compound words are formed by combining words that are both corrections. In the article the different views of linguists on the origin and formation of compound words were noted. It also deals with compound words formed from antonyms and synonyms. In the article, compound words formed from the combination of synonymous words are noted as being formed from the combination of two independent and closely related words (noise, son-child, etc.). It is explained that compound words formed from the combination of antonyms are formed on the basis of coordination (bad-good, friend-enemy, etc.). The given examples coincide with the theoretical ideas mentioned in the article. In the article the views of Azerbaijani, European and Russian scientists are explained in detail. The examples given here in English and Azerbaijani, fully explain the essence of the topic.

Резюме

Способы образования сложных слов в азербайджанском и английском языках

В статье по-разному рассматривается образование сложных слов. Подробно объясняются различные способы образования сложных слов. Таким образом, после сложных слов, образованных из комбинации двух простых слов, образуются сложные слова, состоящие из простых и производных слов. Кроме того, составные слова образуются путем объединения слов, которые являются производными. В статье отмечаются различные взгляды лингвистов на происхождение и образование сложных слов. Также отмечается что, сложные слова могут формироваться из антонимов и синонимов. В статье сложные слова, образованные из сочетания синонимичных слов, отмечаются как образованные из сочетания двух независимых и близких по значению (сын-ребенок и т.д.). Сочетание антонимов объясняет образование сложных слов на основе сочинительного союза (зло-добро, друг-враг и др.) Приведенные примеры совпадают с теоретическими идеями, изложенными в статье. В статье разъясняются взгляды азербайджанских, европейских и российских ученых. Примеры, приведенные на английском и азербайджанском языках, полностью объясняют суть темы.

Rəyçi: dos. K.B.Nasıyeva